

ПЕДАГОГІЧНА ТА ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.922

Р. С. Чип

аспірант кафедри практичної психології
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

ДОСЛІДЖЕННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В КОНТЕКСТІ СТАНОВЛЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ

У статті здійснено психологічний аналіз наукових підходів сучасних учених до проблеми відповідальності як інтегральної властивості особистості. Визначено роль відповідальності в становленні гендерної ідентичності старших підлітків. Проаналізовано психологічні характеристики особистісного розвитку підлітка, що детермінують прояви відповідальності і визначають специфіку гендерної поведінки. Представлені результати емпіричного дослідження відповідальності старших підлітків.

Ключові слова: особистість, самосвідомість, гендерна ідентичність, гендерна поведінка, відповідальність, підлітковий вік, старший підліток.

Постановка проблеми. В умовах складних трансформацій сучасного суспільства та значних соціокультурних змін проблема дослідження гендерного становлення особистості, що зростає, є досить актуальною, оскільки визначає ціннісні орієнтири її особистісного самовизначення. Особливої значущості гендерна проблематика набуває в старшому підлітковому віці, основним особистісним новоутворенням якого є почуття дорослості, що проявляється в прагненні до незалежності та самостійності, бажанні відокремитися та прийняти позицію дорослого, визнанні найближчим соціальним оточенням та набутті гендерної ідентичності. Прагнення до свободи і рівноправ'я, що базується на партнерсько-паритетних взаєминах, вимагає відповідального ставлення до здійснення власного вибору в гендерному просторі, орієнтованому на традиційно егалітарні цінності. Отже, проблема відповідальності як інтегральної властивості особистості в період підлітковості, що є визначальною в процесі становлення гендерної ідентичності особистості, потребує ґрунтовного теоретичного аналізу й емпіричного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Підлітковий вік, який завдяки фізіологічним і соціально-психологічним змінам визначається такими закордонними та вітчизняними науковцями, як: Л. Божович, М. Боришевський, І. Булах, І. Дубровіна, Е. Еріксон, О. Кікінежді, М. Кле, І. Кон, Г. Крайг, С. Максименко, М. Марсія, А. Реан, М. Савчин та ін., як перехідний, кризовий, складний, відзначається формуванням моральних переконань як механізму саморегулювання, поча-

ток якого припадає саме на старший підлітковий і вік [1].

Моральний статус, особистісна гідність, взаємодітримка – це ті особливості моральних взаємодій, як стверджує І. Булах, які простежуються у взаєминах підлітків із референтними дорослими. Проте в ставленні до однолітків визначено як прояви співпереживання, чесності, альтруїзму, так і відсутність цих якостей. Відповідальність як найсуттєвіше інтегративне утворення моральної самосвідомості підлітка перебуває в інтенсивному внутрішньому переструктуруванні, оскільки особистість цього віку апріорі апробує і перевіряє на надійність у власному життєвому просторі імперативи відповідального [2].

У контексті дослідження психології відповідальної поведінки М. Савчин зазначає, що в підлітковому віці більшість відповідальних вчинків стосується сфери життявиявлення та самоствердження Я в праці, пізнанні та матеріальному житті. Понад третину відповідальних вчинків школярі цього віку здійснюють у сфері особистісних стосунків і взаємодії. Значно рідше виявляють відповідальність за інших людей і групи, лише в поодиноких випадках – за саморозвиток, функціонування і становлення Я [5, с. 210].

Досліджуючи саморегуляцію поведінки особистості як суб'єкта самоактивності, М. Боришевський підкреслює, що поза розвитком здатності до саморегуляції неможливий процес становлення соціально відповідальної особистості із загостреним почуттям критичного ставлення до навколишнього світу. Саморегуляція поведінки,

вважає вчений, виявляється в потребі й умінні критично оцінювати та контролювати свою поведінку, довільно спрямовувати, перебудовувати власні дії і вчинки з урахуванням можливих наслідків для оточення і себе, прагненні до дотримання соціально цінних і особистісно значущих норм, правил міжособистісних взаємин [1, с. 144].

Згідно з дослідженнями М. Боришевського, у старших підлітків виявлено рівень розвитку саморегуляції поведінки, який характеризується такими особливостями: здатністю самостійно визначати життєві цілі та вибирати адекватні засоби їх досягнення; стійкістю колективістських мотивів, оскільки істотного значення набуває орієнтація на взаємини з ровесниками; посиленням відповідальності старших підлітків за свої дії, вчинки, особливо на основі інтимних взаємин з однолітками іншої статі. Водночас, як зазначає науковець, у саморегуляції поведінки старших підлітків спостерігається деяка нестійкість, особливо в ситуації морального конфлікту, що супроводжується проявами непослідовності й безпринципності [1, с. 201].

Розглядаючи проблему відповідальності в контексті дослідження психологічних закономірностей і специфічних особливостей процесу особистісного зростання підлітка, І. Булах зазначає, що для старших підлітків характерним є переструктурування відповідальності за інших та набуття ними нової якісної орієнтації в самопізнанні цієї самоцінності. Особистість підлітка, втрачаючи егоцентричну позицію, набуває здатності до безумовного розуміння, прийняття та визнання значущого Іншого, а через нього і самої себе. Змістове наповнення відповідальності за інших пов'язане з неоднозначними якісними проявами в поведінці. Ціннісне ставлення до інших (турботливість, взаємодопомога, небайдужість) вони виявляють лише в колі значущих інших (дорослих і однолітків). Поряд із дисциплінарною відповідальністю, відповідальністю за себе, значущою на попередніх вікових етапах, для старших підлітків характерною є відповідальність за інших, що зазнає внутрішнього переструктурування в цьому віці [2].

Отже, психологічний аналіз наукових позицій учених свідчить про прояви нестабільності, непослідовності та безпринципності, що спостерігаються в саморегуляції поведінки старших підлітків; внутрішнє переструктурування відповідальності та суперечності, які характеризують відповідальну поведінку особистості, що зростає.

Мета статті полягає в теоретичному обґрунтуванні й емпіричному дослідженні відповідальності як показника розвитку поведінкового компонента ґендерної ідентичності старших підлітків.

Виклад основного матеріалу. Підлітковий вік, що характеризується наявністю суперечливих тенденцій соціального й особистісного розвитку

індивіда, визначається науковцями як важливий етап становлення ґендерної ідентичності, яка стає результатом складного процесу інтерналізації нормативів поведінки, прийнятих у даній культурі (Л. Виготський, Е. Еріксон, О. Кікінежді, М. Кіммель, Г. Костюк, С. Максименко, А. Менеґетті, С. Рубінштейн та ін.).

ґендерна ідентичність визначається науковцями як складне особистісне утворення, представлене фемінно-маскулінно-андроґінним конструктом, вибір якого обумовлений традиційною чи егалітарною системою координат [4]. У становленні ґендерної ідентичності, яка припадає на підлітковий вік, велику роль відіграють як підліткова субкультура, так і наявні стереотипізовані й егалітарні настанови соціального оточення, а в особистісному просторі важливими є прояви суб'єктивно цінного, індивідуального, що визначає майбутні моделі поведінки і ґендерні сценарії особистості в усіх сферах життєдіяльності на шляху її дорослішання.

Вікові закономірності розвитку й індивідуально-психологічні особливості особистості, що дорослішає, обумовлюють визначення підліткового віку сензитивним періодом у становленні ґендерної ідентичності, оскільки він характеризується якісно новим рівнем розвитку самосвідомості; прагненням до пізнання свого внутрішнього світу, усвідомлення своєрідності й унікальності власної особистості; інтенсивним формуванням образу Я в просторі статево типізованих чи егалітарних цінностей у процесі соціальної взаємодії (Т. Говорун, Н. Городнова, В. Каган, О. Кікінежді, І. Кон, Т. Юферєва й ін.).

Індивідуально-психологічні характеристики особистості, що проявляються в прагненні до самостійності, незалежності, свободи вибору, відповідальності, визначають тенденції подальшого самоствердження та реалізацію почуття дорослості в старших підлітків, детермінуючи, передусім, ефективно становлення асертивної поведінки, яка визначається рівнем суб'єктності, характером включення в комунікативну взаємодію із соціальною спільнотою, референтною групою.

Саме в цьому віці підліток формується як суб'єкт дії, вчинку, ґендерних орієнтирів і власних виборів у руслі традиційних чи егалітарних цінностей. Проявляючи власну активність і самостійність у прийнятті важливих рішень, старший підліток здатний взяти на себе відповідальність і проявити суб'єктну позицію в здійсненні ґендерних виборів, що надалі сприятиме його орієнтаціям на виконання статево типізованих чи егалітарних ролей. Відповідальність як інтегральна властивість особистості за умов особистісної саморефлексії, що проявляється в здатності до самоаналізу й аналізу власних вчинків, ціннісного ставлення до себе як носія своєї статі та представників іншої статі,

визначення власної суб'єктної позиції щодо подій, ситуацій і ґендерних орієнтирів, виступає індикатором особистісного самовизначення, становлення ґендерної ідентичності, саморегуляції ґендерної поведінки в старшому підлітковому віці.

У контексті нашого дослідження важливим є розгляд ґендерної поведінки крізь призму функцій саморегуляції, визначених М. Боришевським. Серед функцій саморегуляції, виокремлених ученим, зосередимо увагу на аксіологічній, яка полягає в контролюванні й оцінюванні особистістю власної поведінки щодо її відповідності моральним принципам міжлюдських взаємин, з погляду реалізації у вчинках провідної (гуманістичної) ідеї – ідеї людини як вищої цінності, що становить основний зміст життєдіяльності особистості, яка досягла високого рівня моральної досконалості [1, с. 158].

Реалізацію аксіологічної функції саморегуляції науковець пов'язує з інтеграцією у свідомості і самосвідомості особистості належного та суб'єктивно цінного як необхідної умови виникнення моральної відповідальності, а також розвитком на цій основі вищої форми вияву відповідальності – совісті [1, с. 159]. У психологічному плані М. Савчин визначає сумління як вищий рівень самодетермінації моральної поведінки людини, яке необхідно розглядати як вищу духовну інстанцію відповідальності особистості [5, с. 62].

У контексті дослідження ґендерної ідентичності старших підлітків особливу роль відіграє здатність особистості інтегрувати у власних патернах ґендерної поведінки належного, статево відповідного, соціально очікуваного та суб'єктивно цінного, орієнтованого на міжстатеву взаємодію, що базується на егалітарних цінностях. Інтеграція у свідомості і самосвідомості особистості, що зростає, соціального, обумовленого стереотипами, та власного, індивідуального, засвоєного на основі інтеріоризованих настанов соціального оточення, відображається в конструюванні образу Я підлітка як активного і відповідального суб'єкта, носія ґендерних цінностей, що забезпечує їх втілення в конкретні дії, вчинки і здатного реконструювати життєвий простір, обмежений ґендерними стереотипами.

Розглядаючи особистість підлітка як суб'єкта вибору власних ґендерних просторів (співвідношення статево відповідного Я-ідеального та Я-реального), життєвої стратегії в патріархальній чи егалітарній системі координат, Т. Говорун і О. Кікінежді зазначають, що в підлітковому віці відбувається орієнтація не лише на об'єктивні умови і взірці дії, а й на власні якості (особливості, уміння, знання, риси характеру) як вирішальні умови розв'язання проблеми, що також знаменує собою перехід до нового типу суб'єктності, до орієнтування на однолітка тотожної статі як суб'єкта

дії. Окрім того, із дорослішанням підлітки освоюють нові ґендерні ролі, водночас джерелом нормативів ґендерної поведінки залишається для них середовище, яке «вимагає» дотримання певних статево типізованих правил, прийнятих у родині, школі, колі однолітків. Саме на цих уявленнях, які виступають мотиваційною основою набуття вторинної ґендерної ідентичності, що є релевантною підлітковою субкультурою, вибудовується позиційне бачення власного ґендерного Я [3, с. 70–83; 4, с. 158].

У період підлітковості, що характеризується загостренням потреби в розумінні, формуванні альтернативних систем цінностей і поведінкових стереотипів, для підлітків значно зростає роль груп однолітків, з якими вони прагнуть обміркувати близькі їм почуття, пов'язані з фізичними, психологічними і соціальними змінами у власному житті. Тому в становленні ґендерної ідентичності в старшому підлітковому віці визначальна роль належить системі комунікативної взаємодії, особливостям міжособистісного спілкування як провідного виду діяльності в підлітковому віці. Важливою особливістю молоді особистості є прагнення пізнати себе й увійти у світ дорослих; оволодіти моделями поведінки, що складаються завдяки засвоєним ґендерним схемам і власному індивідуальному досвіду. Водночас перенесення своєї уваги із зовнішнього світу на себе самого і поступове відкриття ним свого Я відбувається в цьому віці доволі драматично як для самого підлітка, так і для оточуючих.

В умовах зміни соціальної ситуації розвитку підліток все частіше стає автором соціальної реальності, що, поряд із зростанням активності, вимагає відповідальності за здійснення ґендерних виборів не на основі простого і примітивного наслідування взірців і моделей поведінки, а в процесі реальної міжособистісної взаємодії, набуття індивідуального досвіду крізь призму інтеріоризованих суспільних настанов і настановлень найближчого соціального оточення. Нас цікавить дослідження відповідальності як властивості особистості в контексті становлення ґендерної ідентичності, що надалі сприятиме вибору ґендерних орієнтацій на виконання традиційних чи егалітарних ролей у процесі соціально-рольового самовизначення та впливатиме на конструювання моделей соціальної поведінки.

З метою дослідження відповідальності як однієї зі складових частин поведінкового компонента ґендерної ідентичності, нами використано «Шкалу сумлінності» В. Мельникова і Л. Ямпольського [6]. Вибірку склали хлопці та дівчата віком 13–15 років у кількості 240 респондентів. Кількісні показники, отримані за згаданою шкалою, свідчать про рівень вираження почуття відповідальності, що надалі впливатиме на ґендерні уявлення хлопців і дівчат та прояви суб'єктної активності в здійсненні відпо-

відального вибору ґендерного конструкта в соціокультурному просторі. Розвиток самосвідомості, що найінтенсивніше відбувається в старшому підлітковому віці, зумовлює виникнення в особистості, що зростає, потреби в реалізації почуття дорослості, незалежності, самостійності, свободи вибору, детермінує прояви відповідальності за себе, свої погляди, за власні дії та вчинки в процесі соціально-рольового самовизначення.

Згідно з аналізом отриманих даних, визначено три рівні відповідальності: високий, середній, низький. Результати проведеного нами дослідження засвідчили високий рівень відповідальності у 20,83% дівчат і в 15,83% хлопців, що, на нашу думку, можна пояснити інтелектуальним і соціальним домінуванням дівчат, їхньою особистісною зрілістю, яка розглядається нами як визначальний показник становлення ґендерної ідентичності в старшому підлітковому віці.

Високі показники за цією шкалою свідчать про наявність в особистості таких якостей, як почуття відповідальності, сумлінності та стійкості дотримання моральних принципів. Досліджувані, яким притаманний високий рівень розвитку сумлінності, у своїх діях, виборах і вчинках керуються почуттям обов'язку, дотримуються етичних норм і стандартів, прагнуть до наслідування моральних взірців у поведінці, відповідно до соціальних вимог і очікувань. Високий показник розвитку відповідальності переважно поєднується з достатнім рівнем самоконтролю та саморегуляції поведінки.

Середній рівень відповідальності представлений найвищим показником серед досліджуваних і становить 72,50% у дівчат і 71,67% у хлопців, що суттєво не відрізняється в респондентів обох статей. Отже, показники за низьким рівнем відповідальності в дівчат (6,67%) є дещо нижчими, аніж у хлопців – 12,50%.

Спостерігаємо вікову динаміку зростання високого рівня відповідальності (від 13 до 15 років) у дівчат – із 16,67% до 25,00% та в хлопців – із 13,33% до 18,33%. Це свідчить про якісні зміни в розвитку самосвідомості, рефлексії молодшої особистості, про її прагнення до реалізації почуття дорослості, що характеризується не лише проявами незалежності та самостійності, а й супроводжується бажанням і здатністю взяти відповідальність за себе, за інших, за власні вчинки та події свого життя. Середній рівень відповідальності у віковому аспекті зазнає змін у напрямі спадання. Однак, якщо у дівчат цей показник зменшується (із 73,33% до 71,67%) завдяки зростанню високого рівня відповідальності, то у вибірці хлопців він знижується (із 76,67% до 66,67%) через збільшення показників як високого, так і низького рівнів зазначеної особистісної характеристики. Однаковий показник низького рівня відповідальності в досліджуваних обох статей, що становить

по 6,00% у вибірці хлопців і дівчат 13–14 років, характеризується певними перетвореннями: у дівчат 14–15 років він знижується до 2,00%, а в хлопців 14–15 років – зростає до 9,00%.

Така тенденція пояснюється соціально-психологічними та віковими особливостями розвитку старших підлітків, що зумовлюють початок зародження моральних переконань у цьому віковому періоді. Тому прояви відповідальності часто пов'язані з амбівалентними уявленнями, нестійкими оцінками ставленнями та нестійкістю в саморегуляції поведінки.

Отримані результати свідчать про позитивну вікову динаміку розвитку відповідальності особистості, що зростає, обумовлену віковими й індивідуально-психологічними особливостями, однак у дівчат ця властивість розвивається більш інтенсивно та конструктивно, а у хлопців – характеризується незбалансованістю та хаотичністю. Переструктурування відповідальності, що відбувається в старшому підлітковому віці, зумовлює неоднозначні якісні прояви в поведінці старших підлітків, що підтверджено дослідженнями інших вчених [1; 2; 5]. Окрім того, позитивна вікова динаміка розвитку відповідальності, що є наслідком розвитку якісно нового рівня самосвідомості, засвідчує прагнення та намагання представників обох статей до усвідомленого та відповідального ставлення до власних ґендерних виборів і їх реалізації в моделюванні своєї поведінки.

Врахування вікових та індивідуально-психологічних особливостей особистості підлітка, а також результати емпіричного дослідження відповідальності дівчат і хлопців, що зазнає переструктурування в старшому підлітковому віці, спонукають до сприйняття старшого підлітка як суб'єкта власних ґендерних виборів у руслі традиційної чи егалітарної системи координат, здатного до соціально-рольового самовизначення, проявів відповідального ставлення та саморегуляції поведінки.

Висновки. Становлення ґендерної ідентичності в старшому підлітковому віці обумовлене основним особистісним новоутворенням цього віку – почуттям дорослості, що супроводжується проявами незалежності, самостійності й активності молодшої особистості; характеризується прийняттям відповідальності за власні дії, вчинки та здійснення ґендерних виборів у процесі особистісного самовизначення.

Набуття ґендерної ідентичності в старшому підлітковому віці визначається особливостями саморегуляції поведінки старших підлітків, яка характеризується вмінням критично оцінювання та контролювати свою поведінку, здатністю до перебудови власних дій і вчинків з урахуванням наслідків для себе й інших, проявляється в наслідуванні соціально цінних і особистісно значущих норм і правил міжособистісних взаємин у традиційно

егалітарному ціннісному просторі. Однак становлення ґендерної ідентичності в період зростання супроводжується амбівалентними проявами, що пояснюється одночасним впливом середовища однолітків, нормативам якого підліток прагне відповідати, та бажанням слідувати вимогам стереотипізованого суспільства, виправдовуючи очікування найближчого соціального оточення.

Оскільки в саморегуляції поведінки старших підлітків спостерігається деяка нестійкість, суперечливість і непослідовність, що пояснюється початком формування моральних принципів, то і відповідальність, яка піддається внутрішньому переструктуруванню в цьому віці, пов'язана з неоднозначними якісними характеристиками поведінки в ставленні до себе й оточуючих.

Отримані результати дослідження демонструють наявність відмінностей у проявах відповідальності серед дівчат і хлопців старшого підліткового віку. Отже, високий рівень відповідальності більш притаманний дівчатам, що свідчить про їхнє інтелектуальне та соціальне домінування, вищий розвиток особистісної зрілості, що проявляється в процесі самовизначення особистості в період зростання. Окрім того, у дівчат ця властивість розвивається більш інтенсивно та конструктивно, а в хлопців – характеризується незбалансованістю та хаотичністю.

Перспективи подальших розвідок ми вбачаємо в дослідженні психологічних чинників, що детермі-

нують становлення ґендерної ідентичності в старшому підлітковому віці й у виявленні специфіки впливу підліткової субкультури на становлення досліджуваного феномена.

Література:

1. Боришевський М. Дорога до себе : від основ суб'єктності до вершин духовності : [монографія] / М. Боришевський. – К. : Академвидав, 2010. – 416 с.
2. Булах І. Психологія особистісного зростання підлітка : [монографія] / І. Булах. – К. : Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, 2003. – 340с .
3. 3. Говорун Т. Соціалізація статі та сексуальності : [монографія] / Т. Говорун. – Тернопіль : Навчальна книга ; Богдан, 2001. – 240 с.
4. Кікінежді О. ґендерна ідентичність в онтогенезі особистості : [монографія] / О. Кікінежді. – Тернопіль : Навчальна книга ; Богдан, 2011. – 400 с.
5. Савчин М. Психологія відповідальної поведінки : [монографія] / М. Савчин. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2008. – 280 с.
6. Фетискин Н. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н. Фетискин, В. Козлов, Г. Мануйлов. – М. : Издательство Института психотерапии, 2002. – 490 с.

Чип Р. С. Исследование ответственности в контексте становления гендерной идентичности старших подростков

В статье рассмотрены научные позиции современных ученых, которые определяют особенности ответственности как интегративного качества личности. Определено влияние ответственности на становление гендерной идентичности старшего подростка. Проанализированы психологические характеристики личностного развития подростка, которые детерминируют ответственность и определяют специфику гендерной идентичности. Представлены результаты эмпирического исследования ответственности старших подростков.

Ключевые слова: *личность, самосознание, гендерная идентичность, гендерное поведение, ответственность, подростковый возраст, старший подросток.*

Chip R. S. Investigation of responsibility in the context of the formation of gender identity of senior teenagers

In this article, we made the psychological analysis of the scientific approaches of the modern scientists on the problem of responsibility as an integral individual's virtue. We determined the role of responsibility in the gender identity formation of the senior teenagers. In the article, we analyzed the psychological characteristics of the teenager's personal development, which determine the manifestations of responsibility and also determine the specificity of gender behavior. We represented the results of the empirical research of the senior teenagers' responsibility.

Key words: *personality, self-awareness, gender identity, gender behavior, responsibility, adolescence, senior teenager.*